

IDRIZ AJETI

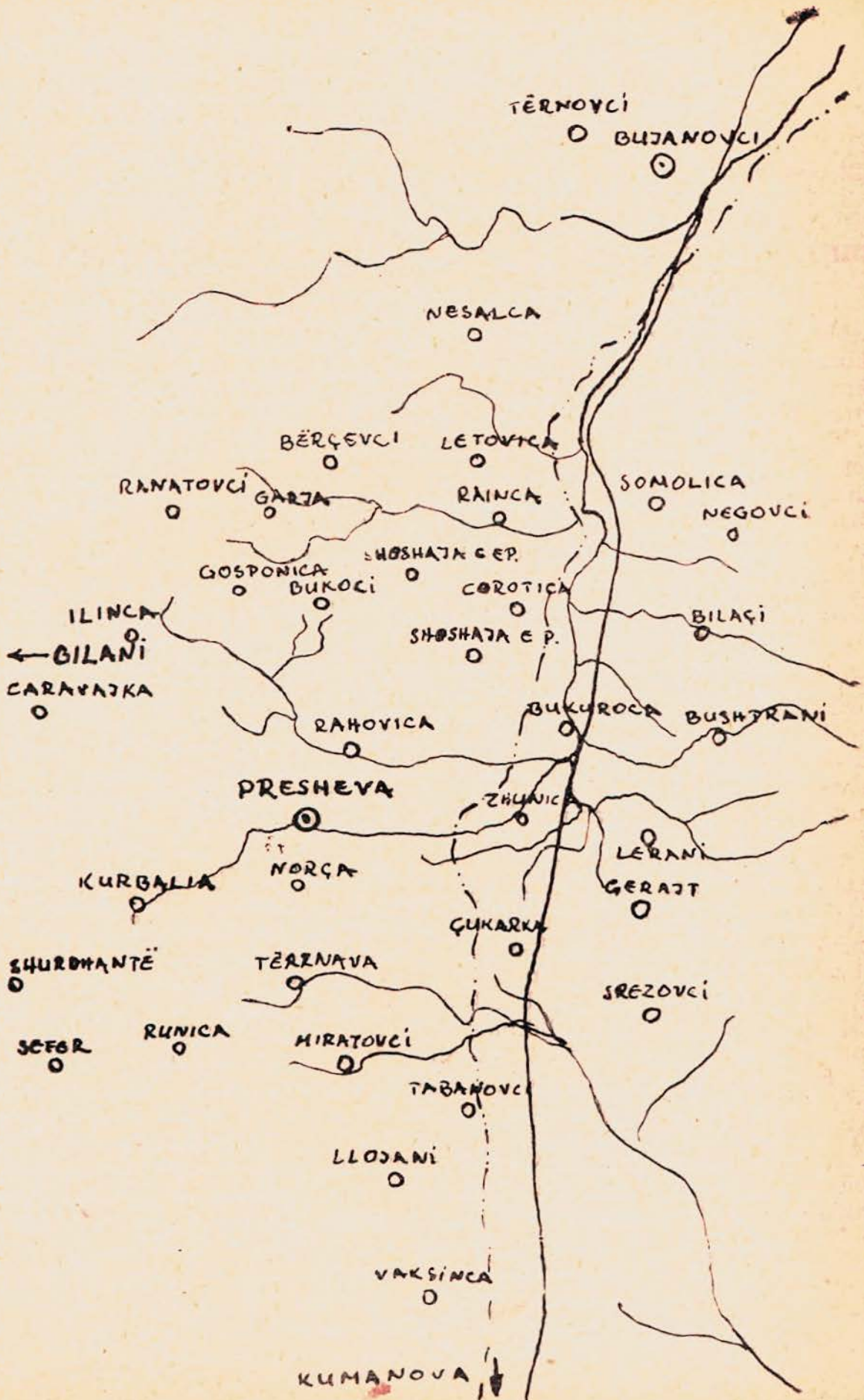
RRETH DISA VEÇORIVE TË TË FOLMEVE TË SHQIPTARËVE TË RRETHIT TË PRESHEVËS DHE TË BUJANOVÇIT

Me rastin e vizitës sime në Preshevë, në rrethin e saj dhe në disa fshatra të Bujanovcit, për arsye të kohës së shkurtër, munda të shënoja vetëm disa nga karakteristikat më kryesore të të folmeve shqiptare të këtyre viseve.

Me këtë hov ne nuk do të marrim në vështrim e t'i prekim shtegëtimet e popullsisive të kësaj zone, megjithëse nuk përjashtojmë dobinë e madhe që del nga ato në punën e ndriçimit të çështjeve gjuhësore. Por na mban shpresa se njohja jonë e gjendjes së tanishme të të folmeve shqiptare na lejon që, gjatë shtjellimit të këtij punimi, të mund të bëjmë krahasime përkatëse dhe, në mbështetje të tipareve gjuhësore të të folmeve të shqipes, të vërtetojmë përkatësinë e tij duke identifikuar tipin dialektor të idiomës në fjalë.

Në kërkimet e një lagjeje të dialekteve të shqipes është gjithherë e pranishme një rrethanë lehtësuese që mbartësit e tyre kanë ruajtur ndarjen në fise, gjë që e bën të mundur me një përqindje të madhe të identifikohet se cilit tip dialektor i takon popullsia, të folmen e së cilës jemi duke e hetuar në këtë vështrim. Në punën tonë do të mbështetemi kryesisht në materialin gjuhësor që do të na orientojë nga rruga që do të na sigurojë rezultate që flasin në dobi të përcaktimit të tipit dialektor në studim.

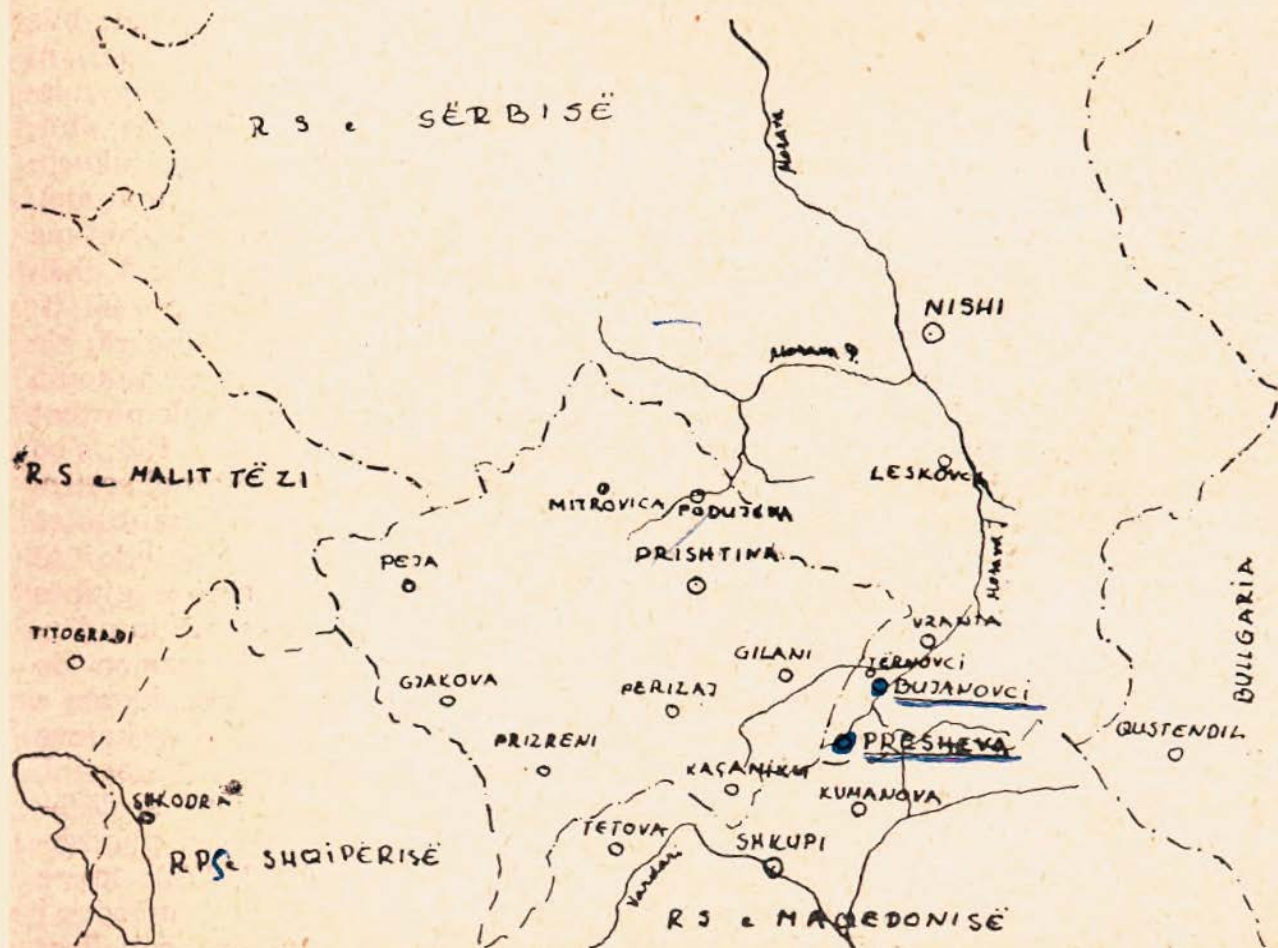
Për ta mbërthyer mirë trajtimin e së folmes sonë, është e domosdoshme të mbështetemi në monumentet gjuhësore të autorëve të vjetër shqiptarë dhe në materialin dialektor të vjelë që herët në këtë zonë; e gjithë kjo analizë do të krahasohet me materialin e mbledhur tani vonë prej nesh. Kur është fjala për të folmet e viseve të zëna ngoje, po u lanë mënjane pak thërrime dialektore të vjela prej etnologësh dhe dije-tarësh të tjerë që kishin shënuar në këto anë nga fundi i shekullit të shkuar dhe në fillim të këtij tonit, atëhere Stefan Mladenov do të njihet i pari shkencëtar që kish mbledhur paksa material dialektor me rastin e vizitës së tij në këto vise, në kohën e pushtimit të këtyre anëve nga ushtria austro-hungareze dhe bullgare; dijetari bullgar, me atë rast, kishte vizituar Preshevën, Kumanovën, Shkupin me rreth, Tetovën, Gostivarin, Dibren, Strugën, Ohrin, Resnin, Kaçanikun, Prizrenin dhe Prishtinën; materialin e vjelë me atë hov e botoi më 1925 në revistën gjermane *Balkan-Archiv*, I, f. 43-70, me titull *Bemerkungen über die Albaner und das Albanische in Nordmakedonien und Altserbien*. Studimi në fjalë ishte recensionuar në Arhivin e Bariçit, 1926 (III) për disa tipare gjuhësore të këtyre anëve, duke u bazuar në studimin e Mladenovit, bënte fjalë linguisti dhe albanologu italian Carlo Tagliavini në punimin e tij *Le parlate albanesi di tipo ghego orientale (Dardania e Macedonia Nordoccidentale)*, që u botua në edicionin e Akademisë italiane të Romës, 1942. Mbi dëshmi-

në e materialit të vjelë gjuhësor, folklorik e etnografik, prof. Tagliavini na jepte një pasqyrë mbi tiparet dialektore të ligjëtimeve më kryesore shqiptare në Jugosllavi; me atë rast ai prekte edhe veçoritë më kryesore të së folmes shqipe të Preshevës. Në monografinë e tij me titull *Gornja Morava i izbornik* në edicionin e përhershëm të Akademisë serbe të shkencave të Beogradit, *Naselja i poreklo stanovništva*, Beograd 1935, — prof. A. Urošević bën fjalë për disa tipare gjuhësore të të folmeve të kësaj zone, të cilat do t'i marrim në shqyrtim për arësye se me disa sosh nuk mund të pajtohemi.

Në prag të shpërthimit të Luftës së dytë botërore, Jovan Trifunovski kishte përfunduar kërkimet e ndërrimeve antropogjeografike mbi Karadakun e Kumanovë-Preshevës dhe monografinë e hetimeve të kësaj krahe e botoi më 1951 në edicionet e Akademisë serbe të shkencave të Beogradit, seria — *Naselja i poreklo stanovništva*, lib. 33; libri u pajis me regjistër toponimesh dhe omonimesh që, si material gjuhësor, ka peshë të madhe në punën e gjurmimeve të dialekteve shqiptare të kësaj zone.

Në librin II të Buletinit të Muzeut të Vranjës, Tatomir Vukanović botonte dy studime: i pari u kushtohej hetimeve të zhvillimit të trëvës së Preshevës dhe të popullsisë së saj në periudhën 1945-1965, studimi tjetër na paraqet fizionominë e sotme shoqërore-gjeografike të Bujanovcit; nga ana metodologjike që të dyja kanë një prestigj mbi studimet e llojit të tyre, sepse paraqesin qartë zhvillimin ekonomik e shoqëror në kohën e sotme të qyteteve të vogla në jug të Serbisë, por që për punën e hetimit të dialektit tonë në studim nuk na dalin me ndonjë farë dobie.

I. VEÇORITË FONETIKE

A. Sistemi vokalik

I. E folmja e këtij rajoni na del me vokalizëm shumë të pasur, sikundër të gjitha ligjërimet shqiptare; dialekti në studim ka shtatë vokale: a, o, u, y, e, i, ë (ó), vokali i fundit gjendet në disa raste ku në vend të zanores *y* përdoret *ó*-ja, bie fjala *krót* (kryet); — le t'thón; i ka dhimt *krót*, pastaj *sót* për syt.

Një prej tipareve kryesore të sistemit vokalik të të folemeve geqe është prania e bivokalizmit, që do të thotë ekzistenca e vokaleve orale dhe atyre nazale, pastaj cilësi e përbashkët e të gjitha të folmeve geqe edhe të një pjesë të toskërishtes quhet kuantiteti i vokaleve që në studimet albanologjike kanë qenë shpeshherë objekt trajtimesh, sikundër është August Dozon, *Manuel de la langue chkiye ou albanaise*, Paris, 1879, f. 179, Pekmezi; *Grammatik der alb. Sprache*, Vjenë, 1908, f. 46; G. Weigand, *Albanesische Grammatik im Südgegischen Dialekt*, Leipzig, 1913, f. 5; G. von Hahn, *Albanesische Studien*, II, Beitrag zur einen Grammatik des toskischen Dialektes, f. 27; E. Çabej, *Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës*, 1958/2, f. 207-214.

Të themi edhe njëherë që gjuha shqipe ka tri gjatësi vokalesh të theksuara: të shkurtëra, të mesme e të gjata; për shembëll: 1) *māl*, *līs*, *dërr*; 2) *nátë*, *pátë*, *rátë*; 3) *bâ:*, *gjâ:*, *rā*, *bār*, *hatá*; *ká drū frȳ*, *drȳ pȳll*.

Lidhur me sa u tha këtu më parë, zona jonë dialektore nuk ka arësye të bëjë përjashtim kur është fjala për kuantitetin e vokaleve, që ne e kishim konstatuar me rastin e vizitës sonë në ato anë: *jām mēt n'zāl*; bile ka *dēk*; u *bâ:* sahati *nâ:n*; *n'gjūm*; me *m'thâ:n* mue; i nxora *kīt* (kiet, qet); ni *çik* e emja; *z'guxoj kurgjâ* me *prēk* aty; me na *thâ:n*, dil se po *vīn* do agallār; kemi hi *n'ōd*; e *kām dīt*; kish pas *shkū*; pse *s'ja dhā*; i bin aty *dhīt*; ti *m'dhā* (Rahovicë); *s'u bâ:* me *pēk*; për *grūn*; jem *kâ:n*; e *kā* dikush; *bēshk* e madhe; ish *kâ:n*; *kâ:n*; *zâ:n*; *s'e lâ:* (Miratoc); kish pas *nējt* (e orale); kur *â kâ:n*; bari kish *dāl*; u dajtēm at *nāt*; mej *bâ:*; *çka* po *lyp*; kishin me pa (Corrotice); jo, ktu *s'kā*; nuk kan *dāl*; ship kan *fōl*; jena *mbūsh*; *â dhān* (Shushaja e Sipërme dhe e Poshtnja); ka *dēg* e ka *pēk*; *çka* po *fōl* ti; *â pūn ajo*; kur *hīp aj* (Ranatoc); puna *msovēt*; *shī* po na duhet me *rā*; *s'e pīsh*; *ēish* u *dān*; (edhe u dajtēm); ish *kâ:n* qeni i meçēm; mere *tērnakopin* e prishe *xhamīn*; *n'idhnm* t'hoxhve u maruen di *xhamīa*; po nuk po thot qi e *kā* për mullinin; nuk është *pūn dini*; por *pūn mulli*. Edhe ni *fjāl*; *s'po* liftohet *dōv* e *ilahī*; kur *hīp aj*; ish *bâ:* *tevdil*; *tēsh* e *rā:n* (Samolica); ni *dāl* e ni *çik*; *dīrt* (dyert); ish *pakâ:n* (Muhoc). Shembuj për dy kuantitetet e tjera këtu nuk po sjellim, sepse ato nuk janë të rralla në cilëndo të folme shqipe qoftë në një anë, dhe në anën tjetër në historinë e gjuhës shqipe ato nuk paraqesin ndonjë vështirësi për t'u shpjeguar, në kundërshtim me dy kuantitetet e para, me të shkurtëren dhe atë të mesmen, do t'i sillemi kuantitetit të gjatë për rrugën historike që ajo ka përkthuar e që filli i shpjegimit na del mjaft i kapërthyeshem. Kuantiteti i vokaleve të gjata nga zanafilla na del tri farësh: gjatësia e vokaleve në fjalët *thī*, *mī* ka moshë të madhe dhe rrjedh nga trashëgime indoevropiane si dëshmohet nga latinishtja: *sūs*, *mūs* në të cilën gjuhë si mise e indoevropianishtes ruhen vokalet përkatëse të gjata (E. Çabej, Buletini 1958/2); kurse një kuantitet tjetër te fjalët *kūt* nga lat. *cubitus*, pastaj *pȳll*, një huazim i latinishtes *padūlem*, trajtë metatetike e *palūdem*, si dhe *kāl* lat. *caballus*;

det = dēubetos, — do të jetë përfitim i kontaminimit të disa silabeve që me zhdukjen e tyre kanë ndikuar në kuantitetin e vokaleve të shkurtëra, krhs. Pekmezi, Grammatik der alb. Sprache, 49; N. Jokl, Studien zur alb. Etymologie und Wortbildung 1911, 15. Te një numër rastesh kuantiteti i vokaleve të gjata do shpjeguar me rrugë kompensimi të gjysmë-vokaleve a të vokaleve të reduktuara të rëna, të zhdukura në pozicione fundore në pjesën më të madhe të të folmeve gege, sikundër janë këta shembuj: p̄ik (pikë), b̄ot (botë), b̄or (borë), ār (arë), anë = aan = ān; r̄anë = raan = = r̄an; në këtë mes do thënë se kuantiteti i përftuar në rrugën e përshtuar në rasat e zhdrejta shkon e ndërrohet duke u këmbyer në kuantitet të mesëm: *r̄ana*, Gjurmime albanologjike 1962/1, 12-13.

2. Vendi i theksit në fjalë. — Kur është fjala për vendin e theksit në të folmen e kësaj zone, do thënë që te fjalët e theksuara në rrokjen fundore nga fillimi i rrokjeve, — theksi shkon e lëviz përbrenda rrokjeve të fjalëve; këtu kemi të bëjmë me fjalë me gurrë orientale, kryesisht turke me theks në rrokjen fundore: babá = bábë, kafé = káfe, Fatimé = = Fatíme, pará = páre, penxheré = penxhére, sadé = sáde.

Në këtë seri fjalësh bëjnë pjesë edhe një kategori fjalësh të tjera të burimit të vendit të të folmeve të këtij territori, që ruajnë theksin në rrokjen e parafundit, fjalë theksi i të cilave në gjuhën e përbashkët letrare shtyhet në ultimën, d.m.th. në silabën fundore: véri = verí; njéri = = njerí.

3. Nazaliteti i vokaleve. — Kërkimi i vokaleve nazale të të folmeve gege, për arsye të laryshisë dhe për arsye të koklavitjes së tyre, na del një problem i vështirë dhe i ndërlikuar. Përveç labializimit të *a*-së nazale, vokalet nazale të këtyre ligjërimeve të gjuhës sonë nuk na paraqiten gjithherë me të njëjtin intensitet të nazalitetit (Pekmezi, Lambertz, N. Jokl, Vuksalbanische Liedersammlung; St. Mladenov, Bemerkungen über die Albaner und das Albanische in Nordmakedonien und Altserbien, in Balkan-Archiv, I, 1925; G. Weigand, Albanesisches Grammatik).

Nazaliteti i vokaleve të të folmeve të zonës sonë dialektore në hetim ruhet mirë në përgjithësi, porse lidhur me të do të vërenim që vokalin e, në kundërshtim me të folmet e Shqipërisë Veriore, d.m.th. të idiomave malësore si dhe të të folmeve shqiptare të Kosovës, — e gjejmë të denazalizuar. Denazalizimi i vokaleve është i shpeshtë në të folme shqiptare të Shestaniit dhe Briskut — Cimohovski, Le dialecte du Dushmani f. 58; I. Ajeti, Istorijski razvitak govora Arbanasa kod Zadra, 70-73.

Lidhur me këtë çështje më parë do të dëshironim të hetonim vokalet nazale të kësaj zone dialektore, pastaj në përmbyllje, në përshtetje të rezultateve do të mundemi të gjejmë burimin dhe fillin se kur nxjerr krye shfaqja e denazalizimit të vokaleve dhe kur nisin të dalin risi të tjera nga fusha e nazalizimit.

Pak më parë thamë se e folmja jonë ka ruajtur nazalitetin e vokaleve me përjashtim të vokalit e, që në këtë ligjërime përgjithësisht na del si tingull gojor, dukuri jo e rrallë e të folmeve gege të gjuhës sonë (idiomat gege të Maqedonisë, e folmja shqiptare e Ulqinit, i kanë zhdukur vokalet nazale). Për ligjërimet shqiptare të zonës në fjalë po sjellim disa shembuj, të shënuar në Rahovicë afër Preshevës: u bâ: sahati nâ:n; me m'thâ:n mue; do ta pini edhe njâ:; Azem e ka pās emnin; z guxoj kurgjâ me pr̄ek; ni ç̄ik emja; kur t'ja lshōjm qenin.

Miratoc: jem k̄an; ish k̄an; kemi edhe njā, s'e lā

Ranatoc: jam k̄a:n; dhā:n; k̄a:n; thā:n; a â rren; kur â k̄a:n.

Çorroticë: ven (d) i (e orale); kisha pas n̄ejt (e orale)

Shushaja: jem njâ:; nizat e pēs (e orale) â kâ:n, nuk â kân; bânēm; cka bânēm, si t'bohem këtu (o-ja nazale u dëgjua si o orale), â dhâ:n; pēm s'kam shti; dhen (e orale) ku e kena pās vendin (e orale); n'at budalli - n'at budallijen teme; aj mulli: ish kâ:n; bâhet gruni mlr, veçse me kâ:n mej cit; n'kta venet e tan; n't'shmajt; ish njâ mâ i ri; a â pūn kjo.

Samolicë: Baba masi a plâgue; pe di ci â kâ:n; ish kâ:n qeni i meçem (e orale); nuk âsht pūn dini; ish bâ: tevdil; tēsh e râ:n (= pūn e rân).

Muhoc: âsht lshu pi burgi; ni kâjk; jâm kthie.

Nazaliteti i vokaleve është njëra nga veçoritë më kryesore të të folmeve gege, kjo karakteristikë e tyre përftohet kur fqinjë vokaleve gjindet njëra nga konsonantet *n* a *m*, bie fjala: hânë, nânë, rândë, rândësi, mulli-ni (nga latinishtja molinum), syni, tosk. syri, pēni, tosk. pē, pe nga lat. panum.

Në të folmen tonë nazaliteti i vokaleve, me përjashtim të vokalit *e*, në përgjithësi ruhet mirë. Kemi përshtypjen se nga të gjitha vokalet *a*-ja na del më e qëndrueshmja në ruajtjen e nazalitetit; intensiteti i nazalitetit të vokaleve të së folmes në hetim është më i ulët, siç ndodh në përgjithësi në vokalizmin e të gjitha të folmeve gege të zonës dialektore të Kosovës, pjesërisht edhe idiomat malësore të Shqipërisë Veriore.

Na interesojnë jashtëzakonisht shumë rrugët e mënyra e denazalizimit të vokalit *e* në të gjitha pozicionet; siç dihet, të folmet shqiptare të Kosovës nuk njohin një dukuri inovuese të tillë; denazalizim të vokalit në fjalë — është fjala për vokalin *e* — nuk kemi as në ligjërime të Malësisë as në të folme të tjera të Shqipërisë Veriore, krhs. M. Lambertz, Bericht über meine linguistischen Studien in Albanien von Mitte Mai bis Ende August 1916, in Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, te po ai, Albanische Märchen, Wien 1922; Tagliavini, Le parlate albanesi; W. Cimochoowski, Le dialecte de Dushmani, Poznan, 1951; J. Gjinari, Vrejtje mbi të folmen e krahinave të Krasniqes, Gashit e Bytyçit të rrethit të Tropojës, Buletin i Universitetit, 1963/4; E. Lafe, E folmja e Nikaj-Merurit, Studime filologjike 1967/2; A. V. Desnickaja, Albanski jezik i jego dialekti, Leningrad 1968. Porse dijetari polak Cimochoowski në monografinë e tij të zënë ngoje sjell shembuj me vokale të denazalizuar: kama, pl. kam-t; pëllām, tosk. pëllëmbë, lan, lana; tosk. lëndë; (vepra e tij, f. 59-60). Edhe shumë ligjërimeve të tjera u mungon nazaliteti: fjala vjen dibranishtes, krhs. Visaret e kombit, bleu XXV — Fyelli i Dibrës, redaktuar prej Haki Stërmillit dhe Gl. Elezović, Srpski dijalektološki Zbornik, libri XI, 1950. Përsa i njohim dialektet shqiptare në Maqedoni, ne konstatojmë se pjesës më të madhe të tyre u mungon nazaliteti përkundër të folmeve të Lumës, Peshkopisë, Lurës, Mirditës dhe Matit, në të cilat nazaliteti përbën një nga cilësitë kryesore të tyre, krhs. Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, 1963/4, 122; Buletin, 1962/2, 221. Lidhur me veçorinë e nazalitetit ne nuk mund të pajtohemi me mendimin e Tagliavinit që edhe mbarë zonën dialektore të Gegërisë Qendrore dhe Verilindore e gjente të denazalizuar; izofona që dijetari italian e kishte hequr — Le parlate albanesi... brenda së cilës ngërthente edhe të folmet shqiptare të Jabllanicës së Epërme, në Serbinë Jugore, si dhe ligjërimet e tjera të Kosovës formon në të vërtetë një hapësirë shumë më të ngushtë. Ne na e merr mendja se këtu kemi të bëjmë me delabializimin e vokalit *a* të gjatë, si dhe me vokalin hundor *â*, që karakterizohet nga një shkallë e ulët e intensitetit, porse kurrësi nuk mund të pranohet mendimi i labializimit të plotë të vokalit në fjalë oral a nazal, gjë që dëshmohet prej të fol-

meve në zonën e Preshevës e të Bujanovcit, që na tërhoqën vëmendjen mbi vetinë për të cilën po bëhet fjalë.

4. Këtu do të vëzhgojmë disa fjalë me vokale të patheksuara. Gati të gjitha të folmet gege cilësohen nga vetia që vokali i patheksuar apo vokali i reduktuar, siç ka marrë emrin në linguistikën bashkëkohore vokali i zënë ngoje, — është zhdukur krejtësisht nga të folmet që posa u përmendën; por edhe në qoftë se aty-këtu është ruajtur, ai nuk ka më atë shkallë të mbyllët shqiptimi siç na del zakonisht në të folmet e tjera dhe në gjuhën e përbashkët letrare. Vokali në fjalë ka rënë krejtësisht në pozicionin e tij fundor: u ba sahati nân; z guxoj kurgjâ me prëk; kemi hi n'ød; me ma dhân, jem kân, bëshk e madhe; edhe *u*-ja e rrokjes fundore anon nga tendenca e rënjes, siç dëshmojnë fjalët kumblla (kumbulla).

5. Vokali *e* në rrokjen e theksuar në përgjithësi është ruajtur mirë, e vetëm në raste të caktuara kalon në diftong, sikundër duket në këto fjalë: kie (ke); plurali i ka-ut. Në të folmen tonë del kie (qe); kuantiteti i *e*-së në fjalën që është i gjatë, pastaj vokali *e* në pozicion pa theks me rrugë depalatalizimi është kthyer në *u*: qershî = qurshi, çurshi. Ne nuk do të ndalemi në adjektivet e njohura jo vetëm të këtyre ligjërimeve, por as të atyre idiomave gege të Kosovës, në të cilat në vend të *y* na del vokali *i*: hipi, zhdropi, mosha e *e*-së së këtyre rasteve është e madhe në pjesën më të madhe edhe të tjerave dialekte gege, në anë tjetër edhe origjina e vokalit të fjalëve në hetim është e errët.

6. Megjithatë ndërlikueshmëria dhe ndërthurja e formave na imponon të merremi diçka më thellë dhe të ndalemi pakëz në vokalin *y* që në dialektet në studim të zonës së Bujanovcit është shpërngulur përpara dhe e gjejmë vetëm si *i*. Sikundër dihet, depalatalizimi i vokalit *y* nuk është veçse në raste të rralla dhe sporadikisht cilësi e të folmeve të Shqipërisë Veriore si dhe e idiomeve shqiptare të zonës dialektore të Kosovës. (N. Jokl, Vuksalbanische Liedersammlung; Kujundžic, Rečnik; Mladenov, Balkan-Archiv; Tagliavini, Le parlate albanesi, 47). Palatalizimi i labiodentalit në të vërtetë është veçori e ligjërimeve të Shqipërisë Qendrore (Mati, Mirdita, Luma, Dibra dhe e disa të folmeve në Maqedoninë Perëndimore), Lambertz, Bericht über meine linguistischen Studien, 1916; Albanische Märchen, Vjenë 1922; Desnickaja, Gjuha shqipe dhe dialektet e saj, 1968; Skok; Lingvistička proučavanja, Godišnjak Muzeja južno Srbije, 1941; Instituti i folklorit, Folklor shqiptar I; Proza popullore, II; Gl. Elezović, Južnoslovenski filolog, Beograd 1950; Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, 1963/4; Studime filologjike, 1964/4; Lëkundjen e vokalit *y* nga ana e përparme e gjuhës dhe shqiptimi palatal i tij (*i*) e kemi vërejtur në katundin Samolicë, që është në anën e djathtë të autostradës duke shkuar nga ana veriore në drejtim të Bujanovcit, ku i shënuam këta shembuj: *ati* (aty), *u kthin* (u kthyen), *qish* u dān (qysh u danë), *gjinah*, *shiqir* (= gjynah, shyqyr), po *kqiri* (po kqyri), veç për *ti* (ty), *kshir* ti (këqyr ti), *me kqir at mikin*. Në fshatra që anojnë nga Presheva, aq më rrallë ndeshet dukuria e zënë ngoje, të themi të vërtetën në Shushajë kisha dëgjuar vetëm njëherë një fjalë me *i*-në palatale në vend të *y*-së: *n'krie* tri vjet (në krye). Përkundër fshatrave të Preshevës, në katundin Tërnoc dhe në gjithë rrethin që administrativisht i takojnë Bujanovcit, ndeshëm këtë shfaqje; atë e kishim gjetur edhe në Muhoc: *kri* (kry, krye); *diher*; kah *sit*; *babgjish*: *di* muej, *di* vjet, *t'misin* breshkat (mbysin); *dirt* (dyrt, dyert); po rrokna *me ti* (ty); *kam kthie* (këthye) me *māt kryp* (në bisedën e zonjës së shtëpisë të Karaçevës ku dukuria në fjalë nuk dëgjohet). Në lidhje me këtë shfaqje fonetike mbetet për t'u caktuar shtrirja

e saj territoriale, gjë që, pas mendimit tonë, do të lehtësojë tipin e së folmes bashkë me përkatësinë e saj dialektore.

7. Diftongje dhe grupe vokalike. — Në vijim të këtij shtjellimi, do të trajtojmë duke hetuar gjendjen e tanishme të diftongjeve dhe të togjeve vokalike të të folmeve në studim. Në të gjitha, — dhjetë a dymbëdhjetë fshatrat që kemi vizituar — kemi përshtypjen se diftongjet ruhen mirë, porse mund të thuhet se anojnë nga thjeshtimi i tyre dhe tregojnë lëkundje të ndjeshme në përdorimin e tyre. Mbase mund të thuhet se përdorimi i diftongjeve na del shumë më i qëndrueshëm në gojën e brezit të vjetër, përkundër brezit të ri në shqiptimin e të cilit ato i gjejmë në një masë të madhe të thjeshtuara, siç na dëshmojnë këta shembuj: edhe u *kthye*; me m'thâ:n mue; kryeforti; me ja çue; bje ūj aty; me i marue njiqind dyer; le t'nie katundi; me fatue, një tjetër, ka shkue; kërcyelli; u idhnue; na qite kerrin n'prrue; na z'dishmi m'i rujt; kemi me fatu; n'promet i kallxum; i bin aty dhit (shembujt u shënuan në Rahovicë, afër Preshevës); n'dash i duj, n'dash mos i duj (duej).

Ka interes të rrokët edhe çështja e diftongjeve dhe e togjeve vokalike si dalin në katundin e Miratocit, në jug të Preshevës, ku shënuam fjalë me diftongje të reduktuara dhe të thjeshtësuara, madje edhe të diftongjeve të mirëfillta që ruhen edhe ndër dialekte shqiptare kur shfaqen tendenca të forta monoftongimi të diftongjeve të zakonshme të ligjërimi, — është fjala për asimilime diftongjesh që na dalin në sistemin nominal dhe në atë verbal, — sikundër dëshmojnë shembujt: pa mël (mjelë); a ven (a vjen); niqin e pes vët (vjet); bëshk e madhe (bjeshkë); ata kan pëll (pjellë); qi kemi rrëdh (rrjedhë); do të sjellim edhe disa fjalë nga përmbledhja: Proza popullore I, botim i dytë, Tiranë 1966, me material dialektologjik të vjelë në Lumë, Bicaç: kur kishin vu dorën n'mekërr (227); gjali si shpoi pallën e hekrit kish dhet vet (vjetë), 226; ven koha me gran dark (vjen), 226; pse nuk ven (vjen) para bukës; t'parvemen, te vemen e t'sivemen (= parvjemen...). Lëkundje të madhe në punë të diftongjeve diktuam edhe në të folmen e fshatit Qorroticë, afër Preshevës: m'kan rrethu (= rrethue); qysh kena me kapërcye; lypka me e pushkatu (pushkatue); me rroque; lidhur me diftongjet e mirëfillta do theksuar se ato janë ruajtur për mrekulli, si në katundin që posa u përfill ashtu dhe në fshatrat e tjera të kësaj zone dialektore: asaj *tjetrës*; edhe në fshatin Shushajë diftongjet si të mirëfilltat ashtu edhe ato të zakonshmet ishin ruajtur mirë, sikundër duket nga këta shembuj: po m'doken dyqin para *mue*; pesdhet *vjet*; po duhet me shkue dhe me e shkruë; une kâm rrue tri vjet; i kâm harrue; dy *vjet*; jan *kthye* pej mue; n'krie tri *vjet*; vjet ka qitun ajo «zadruga», e kan mbjell; pi mue; kam mbjell; na ka vllaznue. Në ligjërimin e Karadakut të Shkupit diftongjet i gjejmë të paprekura, ruhen shumë më mirë se në viset rrafshore të kësaj zone në të cilën kanë zënë të shfaqen elemente inovuese në fushën e diftongjeve: po fol me mue; allahi ta ruejt fllanikin; ka dëg e ka pjëk; për her t'par po *niej*; e mos me çue gat; kishna mujt me shkue; si jemi çue si ari n'kâm; Bjeshka ish ma zotni se Rrafshi; pa shkue me marr pare: aj duel i dyti; ty pjëk. E në Samolicë të Rrafshit të Preshevës shënuam këto fjalë që dëshmojnë zotërimin e diftongjeve: pi ngoj; m'kan *ngue*; baba mosi â *plague*; me shkue; pse po i *thue*; u *pjekën* me mue; n'at zjarm kish marr trishtim e ngasmi, e nxjermi u kthin, puna po bje, u maruen di xhamia. Në katundin Muhoc kishim dëgjuar format e këtyre fjalëve: *kri* (krye) por me *mjekue*; *dirt* (dyert); kur i kena maru; di muj (dy muaj); di *vjet*;

filli (fyelli); kish pa plagu; asht lshu pi burgi; jam *kthie*; sjellmi; rrugën mujm na me maru; jem dërmue; jam *kthie*; një dele si t'bjën.

Në fund të shtjellimit të kësaj pike, po deshëm të bëjmë një përmbledhje ç'u tha deri këtu, do të thoshim se në punën e togjeve vokalike nuk kemi një shqiptim të njësishtëm. Në ligjërim të Rrafshit të Preshevës, brenda në Preshevë si dhe në rrethin e saj dhe në rajonin e Bujanovcit nga togjet vokalike *ae* ruhet elementi i parë, sikundër na del në këto raste: pse s'ja dhā; ti m'dhā, në të cilët shembuj nga togu vokalik *ae*, me anë të rrudhjes u përftua vokali *a*. Një veçori e tillë nuk i cilëson të folmet e Karadakut të Shkupit, ku kishim shënuar këta shembuj: *voe*, po më *thae*; t'i m'*thae*. Arësyet e kësaj dukurie fonetike do të kërkojnë te pozicioni i theksit, që në qoftë se mëshimi i theksit është më intensiv në elementin e parë të togut vokalik, e elementi i dytë i tij ka ngelur pas dore, atëhere ky i dyti në fazën e parë do të reduktohet, dhe me kohë do të bjerë krejt; dhe anasjelltas, në qoftë se masa e theksimit do të bjerë sipër elementit të dytë, i pari me kohë do të kontraktohet a rrudhet si e tregojnë shembujt e sjellë: *voe* = *vo*; *voe* = *vé*; të reja = të *ra*; vajza të *ra*; *ngae* = *ngā*: *ngē*.

8. Asimilimi i togjeve konsonantike *mb*, *nd* në *m* e *n* është njëra nga dukuritë e zakonshme jo vetëm e ligjërimin të zonës sonë por edhe i idiomave të tjera fqinje, bie fjala: anej (andej) mlidhet, jām mēt (jam mbetë); n'disa *vena* (vende). Ne kishim shënuar edhe shembuj të paasimiluar: *mundet* me pasun; *kndena* = (këndena), *kndej*; me kta katundart.

Në dialektin tonë gjejmë edhe zhvillime protezash, sikundër na dalin në këto raste: Nji shoq *i jemi*; atje kishim dëgjuar edhe kesi shembujsh: nji cik *e emja*; pastaj *japin* (apin) *jap* (ap). Nga fusha e sistemit verbal kishim ndeshur në këso shfaqjesh: në vend të rasteve të zakonshme *-im*, për vetën e parë shumës të prezentit dhe të imperfektit, dëgjuam mbaresën *-mi*: *dalmi*, *shesmi*, *kishmi*, *qesmi*, *shohmi* (dalim, shesim, kishim, qesim, shohim), që do të jetë përftuar me rrugë analogjike për një pamje simetrike me mbaresën e vetës së dytë shumës të kohëve të zënë ngoje: *dilni*, *shihni*, *shitni*; ne kishim shënuar edhe disa shembuj me zhdukjen e vokaleve në pozicione fundore të fjalëve: *jem'* njā; qi *kem'* rrēdh; pastaj atje kishim dëgjuar edhe disa fjalë me vokale të sinkopuara, dukuri që përftohet si pasojë e thjeshtimit të vokaleve të patheksuara: *kashore*, *kashatē*; *sinkopuara* (*kafshore*, *kafshatē*, *kafshoj*), *pej*, *pi* < *prej*.

B. Konsonantizmi.

9. Shtjellimin mbi konsonantizmin e fillojmë duke rrokur okluzivet palatale dhe çiftet e tyre afrikatat prepalatale: *q* : *ç*; *gj* : *xh*. Që në fillim do theksuar se çiftet e përfillura, përkundër idiomave shqiptare të Kosovës, ruhen mirë në ligjërimet tona. Është kjo një e folme e rrallë e dialekteve geqe që i ruan të paprekura çiftet e okluziveve palatale dhe afrikatat prepalatale. Në qoftë se duam të kërkojmë arësyet e ruajtjes së konsonanteve në shqyrtim, na duket se ato duan parë në rrethanën e konsistencës së tyre edhe në gjuhë dhe dialekte të popujve fqinj të kësaj pjese të Gadishullit Ballkanik: edhe të folmet maqedone paraqiten shumë të palëkundura në punën e ruajtjes së çifteve konsonantike dhe na dalin mjaft arkaike në pikëpamje të dallimit të tyre; as të folmet serbe të këtyre anëve nuk njohin për ngatërrim në mes çifteve konsonantike në hetim.

T'u kthehemi të folmeve shqiptare të këtyre anëve dhe lidhur me konsonantet në studim, të sjellim disa shembuj nga radhët e tyre: Nji shoq i jemi; ja kish māj̄t qorri; po kqyr nam â bereqeti; i gjakut âsht atje; me qēth bletën; pērqind; çka po lyp; shumë âsht e meçme; do çika t'zoja; e kena çeshmen; xhade; per kēt xhade; n'idhnim t'hoxhve; u maruen di xhamia; mere shkopin e prishe xhamīn; bira e guxhavet na i thomi; prej gjānave, gjak për gjaki. Përkundër kësaj gjendjeje që konstatuam në Rrafsh të Preshevës, në dialektet e zonave të Karadakut ne nuk dëgjuam as diktuam diferencimin në mes të okluziveve palatale dhe afrikateve prepalatale: q: ç; gj: xh. Atje, sikundër duket nën ndikimin e të folmeve shqiptare të Kosovës, konsonantet në hetim ishin trazuar, duke u reduktuar në një konsonant të vetëm, kështu në mes të çifteve q: ç dhe gj: xh sot nuk ka asnjë ndryshim në shqiptim: këtu na hupi daja; çysh jo, ka dēt šyçyr, veçse me kâ:n me e çit; ka dēg e ka pjek; s'kishmi çef me na pa^o kush; ma dīnsa jān femnat, shoçja jote, ather kish edhe kaçāk.

Lidhur me gjendjen e konsonanteve të të folmeve të kësaj zone, ne nuk mund të mos shprehim mospajtimin me mendimin e linguistit bullgar Stefan Mlladenov, *Balkan-Archiv*, I, 1957, që e mbronte edhe dijetari italian Carlo Tagliavini — *Le parlate albanesi*, 1942, f. 51-52, që për dialektin e Preshevës shënonte dhe sillte këta shembuj në të cilët në vend të q-së a ç përdorej vazhdimisht një ç: çen (qen); džak (gjak); džarpën (gjarpën); džasht (gjashtë); džins (gjymse).

Sot s'ka kurrëfarë dyshimi që natyra e konsonanteve në hetim është dyfishe, njëra palë e tyre janë palatalet eksplozive të tipit të maqedonishtes k, ĝ e çiftet e tyre për nga artikulimi janë identike me të maqedonishtes, č-dž, në kundërshtim me idiomat shqiptare të Kosovës, që në punë të konsonanteve në studim kishin zënë të preken, të tkurren duke u mbledhur në një tingull të vetëm. Nga dy tipe konsonantesh č:č u mblodhën në një, në konsonantin č, sikundër që prej dy tipesh đ:dz u tkurrën në një afrikate të vetme -đ; pra nga katër tinguj të ndryshëm u zhvilluan dy tipe konsonantesh: č:đ.

Mungesa e dallimit të dy çifteve të afrikateve na del me një intensitet më të madh edhe në të folmet serbokroate të Bosnes dhe të Hercegovinës, të Dalmacisë, të Kroacisë. etj., sidomos për popullsinë e konfesionit musliman të qendrave qytetare të Bosnes. Për këto anë dy faktorë quhen me rëndësi në rrafshimin e çifteve të afrikateve: faktori historik, që do të thotë se në perioda të hershme të gjuhëve sllave mungonte dallimi i konsonanteve në shqyrtim, e ky dallim mungon sidomos në rusishten, në gjuhët e tjera sllave, si dhe në anën perëndimore të zonës gjuhësore serbokroate (D. Barjaktarević, Priština u govoru Srba starinaca, f. 52; *Govorne osobine Gnjilana*, *Gjurmime albanologjike*, 2 (61-62); Ivan Popović, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad, 1955, f. 136; Mihailo Stevanović, *Dakovački govor*, *Srpski dijalektološki zbornik*, XI, Beograd, 1950).

Fiset shqiptare të Shqipërisë Veriore dhe ato malaziasë në rrjedhën e kohës kishin kushte e rrethana identike historike, kishin institucione të njëjta sociale dhe një bashkëjetesë të përbashkët, që në fushën e gjuhës sollën jo veç paralelizma gjuhësore, por popullsitë e tyre jetuan një simbiozë të fortë.

Po deshëm të shpjegojmë shrregullimin që na del në fushën e okluziveve palatale e të afrikateve prepalatale të kësaj zone, të themi të shpjegojmë shrregullimin në punën e rrafshimit të konsonanteve në stu-

dim, për dialektet e gjuhëve të ndryshme të zonës sonë, — ne nuk mund të mos marrim në vështrim faktorin e ndikimit të shojshoqëm në mes të bartësve të gjuhëve të ndryshme të një etnikoni mbi gjuhën e etnikonit tjetër: Aty ne nuk dyshojmë më; porse si duken rrugët konkrete të asaj simbioze, do të ishte shumë interesante të rroken më për së afërmi e të ftillohen në situata konkrete.

Duke hetuar dialektet shqiptare të Kosovës dhe monumentet e tjera të kësaj gjuhe, Gjurmime albanologjike 1/1962, III, 1966, kishim dëshmuar që dallimi i okluziveve palatale prej jopalataleve dilte njëra nga veçoritë e ligjërimeve të kësaj zone dialektore së paku në mbarimin e shekullit të kaluar dhe fillimin e këtij tonit. Për të folmen shqipe të Gjakovës dëshminë e kemi te Vehbija e Tahir Efendi Boshnjakut nga fillimi i shek. XIX (I. Ajeti, Pamje historike e ligjërimit shqip të Gjakovës, Prishtinë, 1960, dy vjet më vonë studimi në fjalë del në serbokroatishten); për ngjërimin e Gjukurakocit në 30-vjeçarin e shekullit të shkuar veçoritë fonetike në fjalë vërtetohen nga përmbledhja e këngëve popullore të shënuara prej Vukë Karaxhiçit, që ja kishte diktuar murgu i Gjukurakocit Obadović. Fakti që në përmbledhjen e tij të zënë ngoje Vuka përdorte dy tipe grafish të ndryshme, flet në dobi të ekzistencës të dyjesisë së palataleve në gjuhën e përmbledhjes së këngëve popullore që posa u zu ngoje; nga njëra anë *k*, *t'* dhe nga ana tjetër *ć*, *đ*. Në fillim të këtij qindvjetëshi dallimin e konsonanteve të përmendura të së folmes fqinje shqipe të Gjakovës e dëshmon Fjalori serbisht-shqip i Kujunxhiçit.

Tipet e palataleve të përfillura ruajnë idiomat shqiptare të Preshevës dhe të Bujanovcit. Dallimin e okluziveve palatale prej jopalataleve e gjejmë edhe te e folmja shqipe e zonës së Rahovecit në fillim të këtij shekulli që e dëshmon «Divani» i Sheh Maliq Rahovecit, gjuhën e të cilit e kemi studjuar në punimin tonë: O jeziku Divana Sejha Milićija, «Gjurmime albanologjike», 3 (1965, 1966).

Po deshëm të përmbledhim ç'u tha deri këtu, do të thonim se, në mbështetje të gjendjes së tanishme të dijës si dhe në bazë të kërkimeve tona mbi tipat e konsonanteve në fjalë të të folmeve në studim dhe të të folmeve shqiptare të zonës dialektore të Kosovës, treguam rrugën e zhvillimit që këto konsonante kanë ndjekur dhe bëmë kronologjinë e shregullimeve që kanë pësuar okluzivet dhe afrikatet e përfillura ndër disa idioma shqiptare. Ndikimi i ndërmjetëm i njërës gjuhë në tjetrën, ka luajtur një rol të caktuar në punën e trazimit të okluziveve me afrikate në të gjitha të folmet shqiptare të zonës dialektore të Kosovës. Edhe më në fund, në qoftë se pranuar raportin e shojshoqëm të tyre si dhe ndikimin e ndërmjetëm të tyre në planin e konsonanteve të përmendura, linguistin do ta interesojë se çfarë raporti kishin ato gjuhë në mes të tyre dhe ç'intensitet ishte ai që shkaktoi ndërrimet e përmendura fonetike të njërës dhe tjetrës gjuhë.

Përsa i përket alternimit të konsonanteve të idiomave të këtij regjioni, ne e kemi situatën të qartë; njoftimet tona ngjiten në kohë të kaluara të këtyre të folmeve dhe në dritë të tyre pasqyrohen konsonantet e përfillura. Përkundrazi, për ligjërimet serbe të kësaj zone, çështja e proveniencës së konsonanteve në studim dhe zhvillimi i tyre historik na del shumë i ndërlikuar: në cilat dialekte, sikundër edhe në cilat idioma shqiptare të kësaj zone, kemi reduktimin e katër palë konsonanteve në dy lagje.

10. Përsa i përket nazalit mediopalatal *nj*, e folmja jonë nuk paraqet ndonjë farë ndryshimi nga të folmet e tjera të regjionit dialektor të Kosovës, prandaj as nuk ka arësye të veçanta që konsonanti në studim të

merret në shqyrtim. Me qëllim që të konstatohen se në cilat kategori gjuhësore janë shkaktuar këto apo ato ndryshime, që përveç zonës së të folmeve në studim, na dalin edhe në regjione të tjera të ligjërimeve gege, problemin në hetim do ta prekim edhe me këtë hov.

Dihet me siguri se palatali *nj* është zhdukur në disa kategori të të folmeve tona, bie fjala, në sistemin nominal në pozicionin fundor: *zōj* (zonjë); *rrāj* (rranjë); *bāj* (banjë) etj. Është ruajtur mirë në sistemin verbal, d.m.th. në kategorinë e foljeve që nisin me këtë konsonant: *njoh*, *njeh*, *njazoj*, pastaj një lagje emrash që me të fillojnë: *njeri*, *njerk*, *njerkë*, *njollë*, i *njomë*, porse thuhet *ni* e jo *nji*, por *nja*, *njani*. Në qoftë se duam të thellohem edhe më në punën e zhvillimit të mediopalatalit në hetim, ai, përkundër shumë të folmeve shqiptare të Kosovës, (Kujundžic, Fjalori), në idiomën tonë nuk na del me tërnime fonetike sikundër është ndërrimi i tij fonetik nga *nj*-ja në *ngj*: *njoh* = *ngjoh*; *njeh* = *ngjeh*; i *njomë* = i *ngjomë*. Porse na duket që kur shprehet një mendim i tillë është e domosdoshme të bëhet me masë të duhur dhe të paraqiten rezerva për konsonantin përkatës të idiomave të tjera të rajonit të Moravës së Gjilanit.

11. Në pjesën më të madhe të të folmeve gege spiranti velar *-h* na shfaqet i ndryshueshëm: ka raste të shpeshta që konsonanti në fjalë të zhduket fare në pozicionin e silabës fundore, prandaj e gjejmë të arësyeshme të marrim e ta rrokim nga ana historike. Të themi të drejtën, spiranti velar as në ligjërimin tonë nuk na del aq i paqëndrueshëm, që përkundër idiomeve të tjera gege të krahinave të gjera, të paraqitet me lëkundje të ndjeshme; por edhe vetë për atë fakt, të merret e të heqet në këtë vis. Lidhur me të, mund të theksohet një veti e tillë që na del e përgjithshme për një rreth shumë më të hapët të të folmeve gege, është fjala për një prirje të tillë alternimi në frikativin bilabial *f* kur gjindet në fqinjësi të dentalit *t*, bie fjala: *e kam njoft*; *i ftoft*; *njohtja* = *njoftja*; *njoftim*, veti që ndeshet në pjesën më të madhe të të folmeve gege. Përsa i përket idiomit tonë në hetim, konsonanti në fjalë është ruajtur sidomos në pozicionin nistor të silabës: do t'i *rrehe*; po mellim shumë *duhan* (Rahovicë); *kur hinën*; *kemi hī n'ōd*; *ather āsht kâ:n koha*; a pe sheh *cat hoxhën*, shoqja e *ustahit*; *jân rahatue shti*; *hajde*; si *t'bâhen*; *bâhet* edhe *n'fūsh*; *bâhet gruni mīr*; *allahi* ta ruejt fllanikin; kur të delni te shpia e *Hasanit*; shti po na *duhet* me *rā* edhe hina *mrena*; mirpo *z'duhen* kto me u përdōr; pse po t'guxon aj me *hi?* për me u *fshēh*; s'po liftohet *dōv* e i *lahi*; aj ja *grahi*; kur gjindet në pozicione fundore të fjalëve, frikativi në studim humb shumë nga masa e frikacionit duke mos u dëgjuar në shqiptim: aj *nje(h)*, e tashti ajo s'po na *nje(h)*.

Në pjesën më të madhe të të folmeve spiranti velar *h*, në përgjithësi, ruhet mirë dhe është i qëndrueshëm; megjithatë për disa ligjërime, kryesisht toske, nuk mund të mos pranohet që vise-vise paraqitet i lëkundshëm, krhs. idioma e Korçës, pastaj dibranishtja, si dhe dialekti i Beratit, Skraparit, Myzeqesë dhe në disa vende të krahinës së Oparit, sidomos viset e tij që shkojnë me Korçën. Edhe nga e folmja e Semanit *h*-ja frikative në disa pozicione na del e dobësuar, vise-vise edhe e zhdukur fare (Buletin, 1957, 1), 1962, 1; Jorgji Gjinari, Dialektologjia shqiptare, f. 37-38. Përkundër dialekteve toske, të folmet gege, me përjashtim të idiomës së Dibrës dhe të disa ligjërimeve gege, ruajnë një artikulation shumë më të qëndrueshëm tingujsh, më anë tjetër, edhe në ato dialekte hasim sporadikisht në raste të humbjes së frikativit *h* (I. Ajeti, Istorijski razvitak govora Arbanasa kod Zadra, f. 49-119). Lidhur me spirantin velar *h*, në nuk mund të pajtohem kurrësi me disa mendime të një lagje albanolo-

gësh, që në punimet dhe në studimet e tyre dialektologjike të shqipes gjejnë humbjen e spirantit *h* ndër fjalë në të cilat konsonanti në studim na del i domosdoshëm (J. Rrota, Monumenti më i vjetër i gjuhës shqipe, 1938, f. 13); L. Kujundžić, Srpsko-arnautski rečnik. Beograd 1902; C. Tagliavini, Le parlate albanesi, f. 42). Frikativi në studim paraqitet sporadikisht edhe në disa ligjërime shqiptare të Kosovës, madje edhe atje ku arësytet etimologjike nuk e kërkojnë, bie fjala: Hasim, Hasime në vend të Asim, Asime, pastaj Heme, harushë, në të cilat fjalë frikativi *h* gjenetikisht është sekondar.

12. Në ligjërimin tonë ne nuk gjejmë kurrëfarë arësyeje që të na shtynte të hetonim konsonantin likuid *-rr*. Ai na del i qëndrueshëm; çifti i tij është *r*-ja, e çiftet në fjalë paraqesin veti të dallueshme në sistemin verbal të shqipes. Me kaq ne do të kënaqemi, sepse nuk shohim ndonjë arësye që të thellohem në çështjen e përfillur. Po kjo vlen edhe për konsonantet *l-ll*: *l*-japalatale dhe *ll*-ja velare. Edhe tingujt — spirantet interdentalë *th-dh* ne i njohim të qëndrueshëm dhe me një konsistencë stabile.

C. Togjet konsonantike dhe ndërrimet e tyre.

Meqenëse ligjërimi shqiptar i kësaj zone gjuhësore nuk ka qenë deri më sot objekt hetimi të veçantë, një buri vetish gjuhësore kanë ngelur të pagjurmara në linguistikën shqiptare, prandaj me këtë rast dëshirojmë t'u vëmë gisht disave prej tyre.

13. Togjet e njohura konsonantike *kl-gl* që në zhvillimin e të folmeve shqiptare kanë ndjekur një rrugë interesante, — në ligjërimin e kësaj zone kanë përfunduar duke përshkuar një zhvillim në *k*, *g*, sikur ka ngjarë edhe në një lagje tjetër të folmesh gege, Jokl, Archivum Romanicum, XXIV, 9, 10; Tagliavini, Le parlate albanesi, 50-57; Çabej, Buletin, 1958/1; I. Ajeti, Govor Arbanasa kod Zadra, p. 65-66; po ai, Pamje, 26-28; Jorgji Gjinari, Dialektologjia shqiptare, 38-39, 40; A. Desnickaja, Albanski jezik i jego dijalekti, Leningrad, 1968.

Grupi i vjetër konsonantik *kl, gl*, — njëra nga vetitë themelore dalluese dialektore që sqaron si këtë, ashtu edhe të folmet e tjera gege e që me një varg karakteristikash të tjera i veçonte në një lagje të vetme të folmesh, — në dialektin e kësaj zone reflektohet me okluziv të mirëfilltë velar *k: g*; dëshminë na e sigurojnë këta shembuj: e thej gunin (gjuni nga gluni), ish *kân*, (ish klen, kjen, qene), *guh* (gluh, gjuhë). Dihet që si në këtë ligjërim ashtu edhe në të folmet e tjera gege ka raste dukurish të depalatalizimit: *kerr* (qerre); me *këp* (me qepë, qepë-qepa); *kingj* (qëngj, qingj); *kie*, plural i *kau*-t në vend të *qe-ve*; *kësh* (me qeshë). Kjo shfaqje fonetike na del në një truall të hapët edhe në idiomën e Malësisë së Gjakovës (Nikaj-Merturi, Krasniqe, Gash, Bytyç, Lumë); izofona në fjalë fonetike depërton në tokën jugosllave duke i përfshirë të gjitha të folmet shqipe të Kosovës; ajo del edhe në ligjërime të trevës në studim. Pohimi i zotit të shtëpisë së një familjeje të katundit Shushajë që brezi i vjetër, tashmë i shuar, fliste: kemi *qenë*, *qoft* mirë, pastaj *mistër* (misër), si dhe ekzistenca e disa veçorive të tjera gjuhësore nga fusha e sintaksës, siç është *pi mue*, përdorime në kundërshtim me ligjërimin e krahinës së Preshevës, — mund të njihen indice se në ligjërimet e Fushës së Preshevës dhe të Bujanovcit ruhen thërrime dhe tipare të atilla gjuhësore që si fosile

mbahen edhe sot e gjithë ditën e që në fund të fundit paraqesin shmangje e largim nga e folmja standarde e kësaj ane.

14. Togjet konsonantike *mb*, *nd* njihen përherë tipare të ligjërimeve shqiptare dhe saherë që rroken me një vështrim dialektet shqipe, ato duhen shikuar dhe menduar si karakteristika të tyre të dorës së parë. T'i sjellim disa raste që dëshmojnë gjendjen e grupit konsonantik të zënë ngoje për idiomën e zonës në studim: në disa *vena* (vende); ma përfuni (përfundi); ka hi *mrena* (mbrenda); le t *nije* katuni (katundi); pamuk (pambuk); *njiqin* e pes (njëqind); s'ka *mendu*; kisha pas *nëjt* (ndejtë); por *qind*, *kndena*, *mundet* me pasun; jena *mbūsh*; e kan *mbjell*; kush ka *mbjell*; ku e kena pas *vendin*; ashtu i vike *vendi*, po *mblidhet*; dili e *kqyri venat* (vendet); ka *marue* (mbarue); kta *venet* e *tān* (vendet); përhër të *pār*; po *niej* (po ndiej). Karadaku: *dhanrin* (dhandrrin); ti *renin* s'e kije (rendin); kem' pas *nie* (ndie); u *maruen* di xhamia (u mbaruen).

Në punë të përdorimit të togjeve konsonantike të përfillura në të folmen në hetim vihen re lëkundje, laryshi të mëdha dhe mosbarazime. Mund të theksojmë se grupet konsonantike të këtij dialekti të shumtën na paraqiten të reduktuara, madje në një gjendje të asimilimit të plotë. Rasat e ruajtjes së togjeve konsonantike dëshmojnë për një proces në zhvillim të përhershëm, që ligjet e domosdoshme të dialektikës nga ana fonetike do të zhduken brenda një kohe të shkurtër. Porse, nuk do harruar fakti që në ruajtjen bile, favorizimin e tyre, ndikonin me të madhe stabilizimi dhe përhapja e gjuhës së përbashkët letrare në të cilën ato janë pjesë e pandarë e sistemit fonetik të gjuhës shqipe.

15. Një send që na intereson shumë në fushën e togjeve të përmendura konsonantike në ligjërimin e kësaj zone, — janë grupet *tj*, *dj*, që janë tipare gati të të gjitha idiomave shqipe të këtyre viseve, të krahut të Moravës së Epërme si dhe të anëve të tjera të këtij territori. Këtu është fjala për qellzimin apo palatalizimin e grupeve konsonantike *tj*, *dj* në palatale eksplozive, vise-vise edhe në afrikate: *q*: *gj* (= *c*: *đ*), për *l* u bë fjalë më parë. Një inovacion i tillë mund të thuhet me siguri që nuk ka prekur ligjërimin e krahinës së Preshevës; një zhvillim i tillë nuk mund të vërtetohet për ato vende të kësaj zone që administrativisht anojnë nga qendra e Bujanovcit.

Me qëllim që gjithë çështja gjuhësore e së folmes në studim të shtjellohet sa më qartë, është e nevojshme që ajo të shtrohet në dimensione sa më të gjera duke i dhënë kështu asaj një kuptim të hapët. Në Konferencën e parë të studimeve albanologjike (Tiranë, 1962), dialektologu Bahri Beci, duke rrokur çështjen e katër inovacioneve fonetike të të folmeve qëndrore gege përcaktoi shtrirjen gjeografike të këtij tipari gjuhësor të disa idiomave gege. Me fjalë të tjera, ai tregoi (para tij ekzistencën e kësaj çështjeje e kishte përsjatur dijetari italian Carlo Tagliavini, *Le parlate albanesi*), që vetia në hetim na del edhe në të folët e Matit, të Mirditës, pastaj ajo përhapet duke përfshirë territorin e Pukës e duke ngërthyer edhe vetë rrethin e saj (Kabashi, Puka, Qerreti), mandej izofona shtrihet në krahinën e Lumës dhe duke dalë përtej kufirit shtetëror arrin në vise jugore të Kosovës; vija dredhon në drejtim të Dibrës, Gostivarit, Tetovës, del në fushën e Shkupit e paraqitet në truallin e ligjërimeve të Kumanovës; izofona e zënë ngoje shkon edhe më tej në veri dhe verilindje duke kapur Kaçanikun me rreth, shpërthen te Gjilani dhe në mbarë krahinën e tij. Për të folmen e krahinës së Moravës së Epërme dhe për Izornikun shënimet i kemi prej A. Urošević, *Gornja Morava i Izornik*, Srpski etnološki zbornik, 51 (1935), ku ai fjalë për

fjalë thotë: Vihet re që në ligjërimin e shqiptarëve të kësaj zone është kryer palatalizimi gjithkund, sikundër tregojnë shprehjet: *gjal* (djalë); *gje* (dje). Këtë dukuri të palatalizimit të togjeve të zëna ngoje konsonantike, siç e kishim përmendur më parë, nuk e gjejmë në të folmen e Preshevës, as në rrethin e saj. Por, sa më shumë që largohemi prej zonës së saj, aq më shpesh e ndeshim shfaqjen e saj; të sjellim disa shembuj të atij tipari fonetik: *s'po di qi djali*; *tjetri*; *ka dal një djal*; *nji tjetër*; *djemt e mī* (Rahovicë); *teri gje* (Miratoc); *asaj tjetrës* (Çorroticë); *këtyne djemve* (Shushajë); *çetër*; *ka ðeg e pjëk*; *n'e pac djal* (Ranatoci i Karadakut); *rrishmi açe* në Preshevë, *djem* (Samolicë); *nji ðal* (djalë), *ana e ðatht* (djathtë) *djalë* (Muhoc). Në mbështetje të shembujve të sjellë na merr mendja se mund të përmbillet që vetia në fjalë nuk mund të quhet dukuri e përgjithshme as atje ku ajo duket e zakonshme; me anë të shembujvet të përfillur i vihet gisht këtij tipari, që zu të shfaqet njëherë në pozicione përpara vokaleve palatale: *atje = açe*; *djeg = ðeg*; *tjetër = çetër*; ndërsa *djalë* me ngulm të madh u qëndron prirjeve të shfaqura e forma e saj sot përdoret alternativisht në dy trajta: forma e palatalizuar dhe ajo e kryehershme me fytyrë primare: *ðal:djalë*.

Duke përfunduar këtë kaptinë, e po deshëm të përmbledhim ç'u tha deri këtu lidhur me disa çështje, sidomos përsa i përket pikës së fundit në të cilën u hetua problemi i palatalizimit të togjeve konsonantike, ne do të konstatojmë sa vijon: kur merret parasysh dukuria e zënë ngoje si dhe disa tipare të tjera të të folmeve të zonës në fjalë, mendojmë se mund të thuhet me siguri se gjithë kjo anë këtu brenda edhe rrethi i Gjilanit, krahina e Preshevës dhe e Bujanovcit, hyjnë në atë grup të të folmeve shqiptare që cilësohen nga një dinamikë komplekse dhe e zhvilluar fonetike; porse vendin qëndror në atë tip dialektor zënë të folmet e Matit, të Mirditës, të Dibrës me viset e tyre brenda shtetit tonë dhe jashtë tij, ligjërimet që në mes të tyre kanë konkordanca dhe pika takimi të shumta, pastaj të folmet gege në Maqedoninë Perëndimore si dhe ato të rrethit të Kumanovës. Gjuha e bartësve të këtyre të folmeve progresive dhe dinamike karakterizohet nga një ndryshim i konsiderueshëm që shfaqet në pasqyrën reale dialektore të kësaj zone — objekt hetimi i këtij studimi në të cilin konstatohet në një pjesë të madhe një shrregullim dhe inovacion edhe në të folmet e tjera të këtij territori e që pajtojnë me idioma malësore të Shqipërisë Veriore.

R é s u m é

PARTICULARITES DES PARLERS DES ALBANAIS DES DISTRICTS DE PRESHEVE ET DE BUJANOVCI

La zone a fait l'objet de moisson de matériel dialectal, déjà vers la fin du siècle dernier par le Bulgare S. Mladenov. Après lui, ce sont l'Italien C. Tagliavini qui a examiné quelques traits de ces parlers, A. Urošević et A. Trifunovski. Ce dernier, dans ses notes anthropogéographiques, a aussi un important glossaire de toponymes et d'homonymes.

L'article en question d'I. Ajeti s'arrête aux particularités phonétiques. L'édition complète avec les particularités morphologiques sera donnée, en français, dans les

«*Studia Albanica*», et, en albanais, dans un livre destiné à la mémoire d'A. Khuvani, qu'on compte faire paraître prochainement.

Les particularités phonétiques de ces parlers sont examinées dans leur système vocalique, le consonantisme, les groupes consonantiques et leurs alternances.

1. Le parler de cette région a un vocalisme très riche, comme tous les parlers albanais. Il compte sept voyelles: *a, o, u, y, e, i, ë(ö)*. Entre elles, il y a bivocalisme, c'est-à-dire l'existence de voyelles orales et de celles nasales. La région ne fait aucune exception pour ce qui est de la quantité de voyelles qu'a l'albanais, elles sont de trois genres: brèves, moyennes et longues: *māl, līs; nātë, pātë; bâ: gjâ:*.

La quantité des voyelles longues est de trois genres: 1. le type *thī, mī*, provient du patrimoine indoeuropéen, comme il est attesté par le latin: *sūs, mūs*; 2. le type *kūt*, du lat. «cubitus», a une autre quantité, comme *pÿll* de «padulem», *kāl* de «cabbalus»; 3. Dans d'autres cas, la quantité des voyelles longues doit être expliquée par un chemin de compensation des demi-voyelles ou des voyelles réduites, disparues à la position finale dans la plupart des dialectes guègues: *pīk* (pikë), *bōt* (botë), *rānë = raan = rān*. Ainsi, la quantité trace un cours de mutation en quantité moyenne: *rāna*.

2. L'accent, dans les parlers de cette région, se meut entre les syllabes des mots, quand on a affaire à des mots d'origine orientale: *babá = bábë, Fatimé = Fatīme, penxheré = penxhère*.

On doit signaler également que des mots comme *véri, njéri*, gardent leur accent dans la pénultième, comme dans les autres parlers guègues, ne le portant pas à la dernière syllabe comme dans la langue littéraire commune: *verī, njerī*.

3. En matière de nasalité, notre zone dialectale garde bien les particularités des parlers septentrionaux de l'Albanie, et des Malessies en particulier. Mais, la voyelle *e*, contrairement à ces régions, est dénasalisée. On a l'impression que de toutes les voyelles, l'*a* nasal est le plus stable.

4. La voyelle finale est devenue complètement atone pour tous les mots: *z guxoj kurgjā me prëk; kemi hi n'ōd; me ma dhān*.

5. L'*e* en syllabe accentuée est conservée généralement bien; ce n'est que dans des cas donnés qu'il passe en diphtongue: *kié* pour *ke*, pl. de *ka-u*. Dans des mots longs, la quantité de l'*e*, par voie de dépalatalisation, a été transformé en *u*: *qershī = qurshī, çurshī*.

6. L'auteur s'arrête d'une façon plus circonstanciée à l'*y*, qui à Bujanovci s'est mué complètement en *i*. Comme on sait, la dépalatalisation de l'*y* n'est que sporadique dans les parlers de l'Albanie septentrionale et des parlers albanais de la zone dialectale de la Kosove. Cette oscillation a été observée par l'auteur dans le village de Samolice, en direction de Bujanovci, où il a enregistré les exemples suivants: *ati = (aty), u kthin* (u kthyen), *qish u dān* (qysh...), *gjinah, shiqir* (gjynah, shyqyr), *kshir ti* (këqyr ti), *me kqir at mikin*. Au contraire, les villages qui vont vers Preshëve vont perdant cette particularité, au point qu'à Shushaje l'auteur n'a saisi qu'une seule fois l'*i* palatal au lieu de l'*y*: *n'krie tri vjet* (në krye).

7. Dans tous les 12 villages visités par l'auteur, on constate que les diphtongues sont parfaitement conservées, mais on peut constater déjà la tendance vers la simplification et même des écarts sensibles. C'est la différence entre l'ancienne et la nouvelle génération: *edhe u kthye* me m'thān mue; *kryeforti*; me ja *cue*; *kërcyelli*, me *fatue*, mais aussi: *kemi me fatū, n'promet i kallxūm, n'dash i dūj* (duej).

Un intérêt a la question des diphtongues et des groupes vocaliques telle qu'on la trouve dans le village de Miratoci, au S. de Presheve, où l'auteur a enregistré des mots à diphtongues réduites et simplifiées, et même des diphtongues vraies et propres: *pa mël* (mjelë); *a ven* (vjen); *bëshk* (bjeshkë) e *madhe*; *ata kan pëll* (pjellë). D'importantes oscillations ont été remarquées par l'auteur aussi dans le village de

Qorrotice, au voisinage de Presheve: m'kan *rrethu* (rrethue); qysh kena me *kapër-cye*; lypka me e *pushkatu* (pushkatue); me *rrogue*. Dans le village de Shushaje, les diphtongues sont, au contraire, parfaitement conservées: tri *vjet*; i kâm *harrue*; jân *kthye* pej *mue*.

Comme on le constate, en matière des groupes de voyelles on n'a pas une prononciation identique. Dans le parler du Plateau de Presheve, à l'intérieur de Presheve et dans son arrondissement, du groupe vocalique *ae* est conservé seulement le premier élément: pse s'ja *dhā* (= dhae = dhe), ti m'*dhā*.

8. L'assimilation des groupes consonantiques *mb*, *nd* en *m* et *n* est un des phénomènes les plus habituels non seulement des parlers de la région en question, mais aussi des autres parlers voisins: *anej* (andej), *mlidhet* (mblidhet), jâm *mēt* (jam mbetë). Il y a, pourtant, aussi des exemples non assimilés: *kndena* (këndejna), *kndej*, etc.

On enregistre encore des cas de protèses: Nji shoq i *jemi*, nji éik e *emja*; *japin* (apin), etc.

Du domaine du système verbal, pour la première personne du présent et de l'imparfait on a, au lieu de la désinence *-im*, celle *-mi*: *dalmi shesmi*, *kshmi*, *qesmi*, *shohmi* (pour *dalim*, *shesim*, *kishim*, *qesim*, *shohim*).

En matière de consonantisme, l'auteur a les constatations suivantes:

9. Les couples des occlusives palatales *q*: *ç*; *gj*: *xh* sont parfaitement conservés dans les parlers en question. C'est un phénomène rare de parlers guègues qui garde intacts les couples des occlusives palatales et des affriquées prépalatales: Nji shoq i *jemi*; ja kish *mājt qorri*; i *gjakut āsht atje*; *çka po lyp*; *shum āsht e meçme*; n'idhnm *t'hoxhve*, merre *shkopin e prishe xhamin*. Au contraire de ce qu'on constate dans le Plateau de Presheve, les parlers des régions du Karadag ne font point de différence entre *q/ç* et *gj/xh*: *veçse me kân me çit*; ka *dæg* e ka *pjök*; s'kishmi *çef me na pa kush*.

L'auteur est contraire aux affirmations de Mladenov, soutenues aussi par Tagliavini, sur la situation des consonnes des parlers de cette région, qui prétendaient que dans le parler de Presheve au lieu de *q* ou *ç* on avait l'usage de *ç*: *çen* (qen); *džak* (gjak); *džarpen* (gjarpën), *džins* (gjymsë).

Actuellement, il n'est point de doute que la nature des consonnes en question est double: d'une part, ce sont les palatales explosives du type macédonien *k̄*, *ḡ* et leurs couples sont identiques, comme articulation, à ceux du macédonien *č-dž*, contrairement aux parlers albanais de la Kosove, qui en matière des consonnes en question on subi une contraction en un: *ç/ç̄ = ç*, *d̄/dž̄ = d̄*.

Cette absence de distinction entre les couples des affriquées résulte avec une plus grande intensité aussi dans les parlers serbocroates de la Bosnie-Herzégovine, de la Dalmatie, de la Croatie, etc., surtout pour la population musulmane des centres urbains de la Bosnie. Est à invoquer le facteur historique, aux langues slaves manquant la distinction des consonnes en question, et surtout au russe.

Les tribus albanaises de l'Albanie septentrionale et celles du Monténégro ont eu, au contraire, des circonstances historiques identiques, des institutions sociales identiques et une existence commune, qui dans le domaine de la langue ont donné non seulement des parallélismes linguistiques, mais leurs populations ont eu aussi une forte symbiose. On ne peut pas mettre en doute l'influence d'une ethnie sur une autre. Mais, on doit chercher les voies effectives de cette symbiose.

Si l'on s'adresse aux monuments historiques, on constate que la distinction des occlusives palatales, des non-palatales représentait une des particularités des parlers de cette région dialectale du moins pour la fin du siècle dernier et le commencement du siècle en cours. Pour le parler de Gjurakovci, dans la troisième

décennie de siècle dernier, ces particularités phonétiques sont constatées du recueil de chants populaires enregistrés par Vuk Karađić, du moine de Gjurakovci Obadović. Pour le commencement de ce siècle, la distinction des consonnes en question à Gjakove est attestée par le *Dictionnaire serbe-albanais* de Kujundić.

10. Pour le nasal médio-palatal *nj*, nos parlers n'ont nulle différence de ceux de toute la région dialectale de la Kosove: disparition dans quelques catégories, comme p.ex. dans le système nominal en position finale: *zōj* (zonjë), *rrâj* (rranjë); on a conservation dans le système verbal: *njoh*, *njazoj*, dans une partie de noms qui commencent par *nj*: *njeri*, *njollë*. On dit *ni* et non *nji*, mais *nja*, *njani*.

11. La spirante vélaire *h* n'est pas aussi instable que dans plusieurs autres parlers de l'albanais. Elle offre la caractéristique, propre à la plupart des dialectes septentrionaux, de l'alternation *h/f*: *e kam njōft*; *i ftoft*; *njohtja/njoftja*; *njoftim*; ou *iben* est prononcé parfaitement: *kemi hī n'ōd*; *āther asht kân koha*, etc.

12. La consonne liquide *rr* est stable. Son double est l'*r*. Il en est de même pour *l/l* et *th/dh*.

Les groupes consonantiques et leurs alternations.

13. Les groupes consonantiques connus *kl/gl* se sont réduits, dans le parler de cette zone, en *k/g*, comme dans plusieurs autres parlers guègues: *guni* (*gjuni* de *gluni*), *ish kân* (*klen*, *jen*, *qenë*), des cas de dépalatalisation: *kerr* (qerre), me *kēp* (me qepë) *kingj* (qëngj), *kié* pl. de *kau*. Pourtant, il y a des indices, surtout d'après les attestations des vieux, que la génération précédente disait: *qōft mīr*, *kemi qēn*, ce qui fait une distinction dans l'ample zone qui a la réduction *k/g*.

14. Les groupes consonantiques *mb*, *nd* enregistrent des fluctuations, mais pour la plupart sont réduits en *m/n*: *në disa vena* (vende); *ma përfuni* (përfundi); *pamuk* (pambuk); *kisha pas nēj* (ndejtë); mais *kndena*, *mundet*, *mbūsh*, *mbjēll*.

15. Les groupes *tj*, *dj* retiennent l'attention pour le parler de la zone. Il y est question de leur palatalisation en palatales explosives et aussi en affriqués: *q:gj* (= *č* : *đ*). Pour l'*l* on vient de parler plus haut.

Pourtant pour saisir plus à l'évidence cette question il est nécessaire, à l'avis de l'auteur, de la poser dans une région plus ample. Bahri Beci, en parlant des quatre innovations phonétiques des parlers guègues centraux, a fixé l'extension géographique de ce trait linguistique. Aussi Tagliavini avait établi, avant lui, une zone de l'action de ce phénomène. Outre les régions de Mati et de la Mirdite, le territoire de Puke, Lume et les régions méridionales de la Kosove, on doit fixer que la ligne de démarcation en question procède en direction de la Dibra, Gostivar, Tetove pour déboucher dans la plaine de Shkup et être présente dans les parlers de Kumanove. L'isophon en question va encore plus loin au N. et au N.-E., en comprenant Kaçanik et environs, déborder à Gjilan et sa région. Pour le parler de la Haute-Morave et l'Izmornik, les données sont de A. Urošević.

Néanmoins, ce phénomène de palatalisation des groupes en question n'est pas rencontré dans le parler de Presheve, et non plus dans son arrondissement. Mais, à mesure qu'on s'en éloigne, autant plus fréquent il devient: s'po di qi *djali*, *tjetri*; *djemt* e *mī* (Rahovice); *deri gje* (Miratoc); *asaj tjetrës* (Çorrotice); *këtyne djemve* (Shushaje); *çetër*, ka *deg* e *pjēk*, n'e paç *djal* (Ranatoc de Karadak); *djem* (Samolice); *nji ðal* (*djalë*), *ana e ðatht* (*djathtë*), *djalë* (Muhoc).

L'auteur de conclure que la particularité en question ne peut pas être considérée un phénomène général, comme on vient de le voir des exemples invoqués ci-dessus, pas même là où il semble commun.

En conclusion, on peut constater parfaitement que toute cette région, y compris aussi l'arrondissement de Gjilan, la région de Presheve et de Bujanovci, rentrent dans ce groupe de parlers albanais qui font état d'une dynamique phonétique

complexe et développée. Pourtant, la place centrale dans ce type dialectal l'ont les parlers de Mati, de la Mirdite, de la Dibra, avec leurs tronçons à l'intérieur de notre Etat d'Albanie, et en dehors de ses frontières politiques, avec des parlers qui ont des concordances et de nombreux points de contacts entre eux, puis viennent les parlers guègues dans la Macédoine de l'Ouest ainsi que ceux de l'arrondissement de Kumanove.

La langue des porteurs de ces parlers est caractérisée par une variabilité considérable, qui se manifeste dans le tableau dialectal effectif de cette zone, dont nous venons de parler, où l'on constate pour une grande part un bouleversement et des innovations, comme dans les autres parlers de ce territoire, qui concordent avec les parlers des Malessores de l'Albanie septentrionale.

